

DE HEMELSE TEKENEN EN HET RIJK VAN CHRISTUS OP AARDE.
CHILIASME EN ASTROLOGIE BIJ PETRUS SERRARIUS (1600-1669)

door

E.G.E. van der Wall

De astrologie beleefde in de zestiende en zeventiende eeuw in Europa een grote bloei. Als leer van de invloed der sterren op het ondermaanse gold zij als wetenschap en werd zij aan universiteiten gedoceerd. Haar invloed strekte zich tot bijna alle gebieden van het menselijk leven uit. Daarvan getuigen onder meer de vele almanakken die in deze eeuwen verschenen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd deze invloed minder ten gevolge van de veranderingen die zich op wetenschappelijk gebied voltrokken en werd de astrologie naar het rijk der pseudowetenschappen verwezen.¹⁾ In de Republiek der Verenigde Nederlanden duidde het debat dat omstreeks het midden van de zeventiende eeuw rond het copernicaanse wereldbeeld werd gevoerd, op de kentering in het kosmologisch en daarmee het astrologisch denken.²⁾ Toch bleef in brede lagen van de bevolking nog lang het geloof bestaan aan de onheilspellende betekenis van zons- en maansverduisteringen, en vooral van kometen, die als voorboden van Gods vreselijke oordelen werden beschouwd. In 1683 nog schreef Balthasar Bekker, die dit geloof bestreed, dat hij, of hij nu oude of nieuwe boeken las, groot of klein hoorde spreken, christelijk of niet-christelijk, geleerd of ongeleerd, nog steeds stuitte op het geloof, dat zulke vreemde sterren als kometen, nooit verschenen zonder iets groots aan te kondigen.³⁾

In een tijd waarin een besef van de voorspellende betekenis van astrologische verschijnselen nog vrij algemeen was, zal het boekje dat in 1662 te Amsterdam het licht zag, getiteld Brevis dissertatio de fatali et admiranda illa omnium planetarum in uno eodemque signo ... conjunctione die 1/11 dec. anno 1662 futura, mogelijk in eerste instantie als één van de vele pamfletten over een astrologisch verschijnsel zijn ontvangen.⁴⁾ Het ging in dit boekje evenwel om een zeldzaam verschijnsel: een samenkomst van alle zeven planeten in één der twaalf tekens van de dierenriem.⁵⁾ Deze universele conjunctie van 1662 werd, zo bleek uit de ondertitel, beschouwd als de voorbode van een zeer bijzondere gebeurtenis die spoedig zou plaatsvinden: de tweede komst van Christus, waarbij Hij het verstrooide joodse volk zou verzamelen, de goddeloosheid zou verdelen, en eindelijk Zijn glorieuze rijk op aarde zou oprichten.

De schrijver van de Brevis dissertatio, Petrus Serrarius, deed zich hiermee kennen als chiliast. In andere geschriften had hij reeds getuigd van zijn verwachting zou weerkomen om op aarde als koning met zijn heiligen te regeren. In zijn Brevis dissertatio concludeerde hij op grond van bijbelse profetieën, van historische en contemporaine gebeurtenissen, en vooral van hemelse tekenen, dat deze vestiging van het rijk van Christus in de nabije toekomst

zou plaatsvinden. Wie was deze chiliast?

Petrus Serrarius

Petrus Serrarius, of Pierre Serrurier zoals zijn doopnaam luidt, werd in 1600 te Londen geboren uit Waalse ouders.⁶⁾ Over zijn jeugd is weinig bekend; waarschijnlijk bracht hij een gedeelte ervan in zijn geboorteland door. Van 1620 tot 1624 studeerde hij theologie te Leiden als student van het kort tevoren opgerichte Waalse College.⁷⁾ Hij diende als proponent enkele gemeenten in Zeeland, totdat hij in 1626 door de Waalse synode werd benoemd tot predikant te Keulen. Na daar bijna twee jaar werkzaam te zijn geweest, werd hij uit zijn ambt ontheven, om niet geheel duidelijke redenen. De veronderstelling lijkt gewettigd dat de synode Serrarius' neiging naar een meer mystiek getinte theologie niet kon tolereren.⁸⁾ Een poging tot verzoening tussen de afgezette predikant en de Waalse synode in 1636, en een beroep van de Zeeuwse classis op zijn diensten vier jaar daarna, liepen beide op niets uit. Zij tonen evenwel dat de Waalse kerk de dwalingen van haar voormalige predikant niet als zeer ernstig beschouwde.

Na een korte tijd in Groningen medicijnen te hebben gestudeerd, waarbij hij een praktische belangstelling voor de alchemie aan de dag legde, vestigde hij zich in 1630 te Amsterdam, waar hij tot aan zijn dood in 1669 bleef wonen. Aanvankelijk werkte hij als corrector bij een drukkerij, maar hoelang hij dit beroep heeft uitgeoefend blijft duister. Hij schijnt niet onbemiddeld te zijn geweest en tot een zeer rijke koopmansfamilie te hebben behoord.

Serrarius was bevriend met vele bekende tijdgenoten, zoals de doopsgezinde prediker en collegiant Galenus Abrahamsz, en de franse ex-jezuïet Jean de Labadie; beiden werden door hem in geschrifte verdedigd, eerstgenoemde tegenover conservatieve doopsgezinden, de laatste tegenover de Waalse synode. Met John Dury, die hij hoogstwaarschijnlijk al uit zijn studententijd kende, correspondeerde hij gedurende zijn hele leven uitvoerig. Dury nam het op voor Serrarius in diens twist -welke nog op het laatst van zijn leven ontbrandde- met Antoinette Bourignon. Het was de ruzie met deze franse mystica, die een einde maakte aan de grote vriendschap met Joh. Amos Comenius, de boheemse bisschop die in 1656 te Amsterdam als balling was neergestreden. Serrarius had ook vriendschappelijke contacten in joodse kring, waarvan de gesprekken die hij met rabbi Menasseh ben Israel voerde, getuigen.¹⁰⁾

Hij publiceerde een reeks geschriften, deels vertalingen, deels werken van eigen hand, waarin hij zich niet alleen een aanhanger van het chiliasme, maar ook een bestrijder van het socinianisme en het cartesianisme betoonde. Het punt van de bekering der joden, een teken van Christus' naderende komst, had zijn bijzondere aandacht. Voor de joden had hij een grote genegenheid, hetgeen met name tot uiting kwam in zijn bemoeienis met de beweging rond de joodse pseudo-messias Sabbatai Sevi. Men rekent hem dan ook tot de belangrijkste vertegenwoordigers van het zeventiende-eeuwse filojudaïsme.¹¹⁾

Zijn geloof in een spoedige vestiging van het rijk van Christus op aarde zette hij voor de eerste maal uit in zijn Assertion du règne de mille ans (1657), dat een weerlegging behelst van een anti-chiliastisch geschrift van

de franse theoloog Moïse Amyraut. Van astrologie is in de Assertion nog geen sprake, zodat we mogen aannemen dat hij zich eerst daarna in dit veld is gaan verdiepen. Weliswaar sprak hij al eerder over hemelse verschijnselen die als tekenen van Gods toorn waren op te vatten, doch daar knoopte hij geen astrologische beschouwingen aan vast. Een verbinding tussen chiasmie en astrologie vinden we eerst in zijn Brevis dissertatio, een boekje dat hem met de groningse hoogleraar Samuel Maresius in conflict zou brengen.

Het dispuut met Samuel Maresius

Op verzoek van één van zijn studenten liet Samuel Maresius, sinds 1643 hoogleraar in de theologie te Groningen en predikant van de Waalse gemeente aldaar, op 30 maart 1663 disputeren over de Brevis dissertatio, hem door Serrarius toegezonden. Deze disputatione, waarin de inhoud van het boekje werd bestreden, kwam Serrarius onder ogen. Bevreesd dat zijn boodschap door Maresius' bestrijding misschien zijn uitwerking zou missen, diende hij deze van repliek in een Apologetica Responsio (1663), die vervolgens door hem, tezamen met de Brevis dissertatio, werd uitgegeven, van een voorwoord werd voorzien, en onder de titel Vox clamantis in Baylone Praeparate viam Domino in 1663 verscheen. Ofschoon Maresius er aanvankelijk weinig voor gevoelde met Serrarius in discussie te treden - "nollem me tecum, bono et pio Viro, ac caeteroquin amico, publice committere"¹⁴⁾ - nam hij om verscheidene redenen toch de pen ter hand en schreef hij zijn Chiliasmus enervatus, dat in 1664 te Groningen het licht zag. Dit geschrift noopte Serrarius op zijn beurt tot een weerwoord, De Judaeorum conversione geheten (1665), waarmee aan de schriftelijke discussie tussen Groningen en Amsterdam een einde kwam.¹⁵⁾

Noemde Maresius zijn Amsterdamse vriend een goed, vroom en geleerd man - een oordeel dat verschillende tijdgenoten over Serrarius velden -, hij beschouwde hem wel als eigenzinnig, ἰδιότροπος.¹⁶⁾ Naderhand sprak hij over hem als een 'fanaticus' en ook een 'semi-Judaeus'.¹⁷⁾ Serrarius rekende zijnerzijds Maresius tot hen die, door vooroordelen verblind, de waarheid van Christus' rijk op aarde niet kunnen zine en daardoor tot het aannemen van allerlei absurditeiten worden gebracht. Wel achtte hij hem hoog: zoals rabbi Menasseh ben Israel één der eersten onder de joden was, zo Maresius één der eerste onder de christelijke doctores - een vergelijking waarvan men zich afvraagt of Maresius die zal hebben gewaardeerd.¹⁸⁾

Het dispuut tussen beide theologen betrof aanvankelijk grotendeels het geloof aan de betekenis van de universele conjunctie van 1662 en, meer algemeen, het geloof aan de sterren als hemelse tekenen. Daarbij gold Maresius' bestrijding in het bijzonder het chiliastisch kader waarin dit geloof stond. Alleen al omdat naar zijn mening de komst van een duizendjarig rijk van Christus op aarde niet te verwachten was, kon hij een verband tussen de conjunctie en de komst van dat rijk, zoals Serrarius dat gelegd had, niet aanvaarden.

Mij bepalend tot de beginfase van de discussie tussen

Maresius en Serrarius wil ik hier de vraag stellen op welke wijze Serrarius chiliasme en astrologie verbindt en welke plaats zij inneemt in zijn toekomstverwachting.

Brevis dissertatio de fatali et admiranda ... conjunctione

Serrarius werd tot het schrijven van zijn Brevis dissertatio geïnspireerd door twee boekjes die beide handelden over de universele conjunctie van december 1662. Zowel in Wat nieuws en wonderlijcks, anoniem te Groningen verschenen, als in de Prodromus conjunctionis magnae, geschreven onder het pseudoniem Gottfried Fürchtenicht en te Amsterdam uitgegeven, vormde deze conjunctie, die als teken werd opgevat van het naderende wereldeinde, de aanleiding tot een oproep meer acht te slaan op de hemelse tekenen en zich alsnog te bekeren.¹⁹⁾ Van ganser harte werd deze oproep door Serrarius ondersteund. Hij betreurde het dat men de waarschuwingen die door God gegeven werden niet opmerkte, omdat men niet op de hemelse tekenen lette, "perinde ac si quae in Coelis sunt supra nos, nihil ad nos attinerent."²⁰⁾ Deze onachtzaamheid die hij bij zijn tijdgenoten constateerde bracht hem ertoe om aan de hand van bijbelse zowel als astrologische gegevens te laten zien dat zulke hemelse tekenen ongetwijfeld iets bijzonders moesten beduiden, en tevens duidelijk te maken wat de betekenis van de conjunctie van 1662 moest zijn.

Allereerst besteedt hij aandacht aan een aantal bijbelteksten die van oudsher in werken van christelijke signatuur aan de orde komen in verband met de astrologie. Tot deze teksten behoort vanzelfsprekend Genesis 1:14,15, "En God zeide: Dat er lichten zijn in het uitspansel des hemels, om scheiding te maken tusschen den dag en tusschen den nacht; en dat zij zijn tot teekenen en tot gezette tijden, en tot dagen en jaren; en dat zij zijn tot lichten in het uitspansel des hemels, om licht te geven op aarde...". (St.v.) Deze tekst vormt voor Serrarius het bewijs dat de sterren er niet slechts zijn om bepaalde tijden, zoals seizoenen, aan te geven, maar dat zij bovenal tekenen zijn van wat op aarde zal gebeuren. Voor het licht overdag en 's nachts zijn de sterren niet nodig; daarvoor is het schijnsel van zon en maan voldoende. De sterren moeten derhalve tot een ander doel geschapen zijn, want hoe kan men anders het grote aantal der sterren en de ontzagwekkende planetensferen verklaren?²¹⁾ Wil het de mens goed gaan op aarde, en wil de wereld enige bestendigheid kennen, dan moet er nog een ander licht zijn dat ook van boven komt en vandaar gevoed wordt: "rationale scilicet discretionis lumen, et intelligentiae claritas, unde diversae adinventantur excolanturque Artes, Scientiae, Negotationes, nec non gubernationes tam Ecclesiasticae quam Seculares."²²⁾ Dit licht wordt het 'siderische' of 'astrale' licht genoemd, omdat het afkomstig is van die sterren waarover in Genesis 1:15 gesproken wordt. Omdat dit licht eerst in de hemel is voordat het op aarde schijnt, is het mogelijk aan de hemel het voorspel te zien van hetgeen op aarde zal geschieden.²³⁾ Met een vergelijking ontleend aan een gebied dat als aan de astrologie verwant werd beschouwd: zoals een ervaren fysionomist aan iemands gezicht kan zien wat deze voornemens is te gaan doen,

zo kan hij die de hemel observeert daar aanschouwen wat er op aarde staat te gebeuren.²⁴⁾

Zijn teleologische beschouwing der schepping levert Serrarius het argument om zijn uitleg van Genesis 1 te staven.²⁵⁾ Over het bijzondere licht dat de sterren geven spreekt hij in termen die sterk doen denken aan denkbeelden van de zestiende-eeuwse lutherse mysticus Valentin Weigel en van diens leermeester, de arts en natuurfilosoof Paracelsus.²⁶⁾ Het is geenszins ondenkbaar dat hij via hun geschriften met de idee van het siderische licht in aanraking is gekomen.

Deze uitleg van Genesis 1 werd volgens Serrarius niet weersproken door teksten als Deuteronomium 4:19,20 en Jeremia 10:2 - teksten, die steeds werden aangevoerd, met name de laatste, om de astrologie te bestrijden.²⁷⁾ Wat de eerste tekst betreft betoogt hij dat Mozes' woorden juist duidelijk bewijzen dat het waarnemen der sterren op zich zelf een goede zaak is en een gave van God. Er staat immers dat God de sterren aan alle volken onder de ganse hemel heeft toebedeeld. Welnu, hoe kan God ooit iets wat niet goed zou zijn schenken? Punt is dat aan Israel moet worden duidelijk gemaakt dat het, in onderscheid tot de heidenen, een hogere openbaring, de wet, heeft ontvangen en daarom niet meer behoeft terug te vallen op de sterren om Gods wil te vernemen.²⁹⁾ De waarschuwing geldt niet het achttslaan op de hemelse tekenen als zodanig, maar de aanbidding der sterren als waren zij goden.³⁰⁾ Helaas hebben de Israëlieten zich dikwijls tot een dergelijke afgoderij laten verleiden, zoals zij ook vaak de zonde hebben begaan zich als heidenen te gedragen door al te zeer de hemelse tekenen te vrezen, "ac si non daretur Potestas superior, a qua et ipse et totus Coeli Exercitus dependerent: et quasi quae ibi praefigurabantur necessario semper effectum sortiri deberent."³¹⁾

Dat is ook de reden waarom Israel in Jeremia 10:2 wordt aangezegd niet voor de tekenen des hemels te vrezen gelijk de volkeren dat doen. Aan de volken die God niet kennen heeft Hij de hemelse tekenen gegeven als een weg om daarlangs tot Hem geleid te worden. Daar zij geen andere weg kennen, is het niet verwonderlijk dat zij voor die tekenen schrikken. Israel echter kent God langs een andere weg, de wet. Als het die weg getrouw bewandelt, behoeft het niet bevreesd te zijn voor die tekenen: de God die de hemel geschapen heeft is dezelfde als Hij die met Israel een eeuwig en onverbrekkelijk verbond gesloten heeft.³²⁾ Indien het inderdaad waar zou zijn dat het verboden is acht te slaan op de sterren, voor wie geschieden dan die tekenen aan de hemel? Waarom worden niet alleen de joden in het Oude Testament (Joël 2:30 en 3:15), maar ook de christenen in het Nieuwe Testament (Mt. 24:29, Marc. 13:24 en Luc. 21:25) op die tekenen met nadruk gewezen?

Kortom, op grond van de Schrift moet men besluiten dat de hemelse tekenen, vooral in deze laatste tijden, zonder enige twijfel iets bijzonders moeten beduiden en derhalve met recht in acht te nemen zijn.³³⁾

Zoals zovelen die christelijk geloof en astrologie wilden verzoenen, poogt Serrarius het goed recht van de astrologische waarneming op bijbelse gronden te verdedigen. De astrologie wordt door hem duidelijk in een christelijk kader ingepast. De almacht van de God, die Schepper is en God van het verbond, staat boven alles en aan het begin van alles, en die zekerheid moet de houding van de mens tegenover de sterren bepalen. De sterren zijn slechts genadetekenen, door God als waarschuwing voor de mens aan de hemel gesteld.³⁴⁾ Als zodanig zijn zij van groot belang, een belang dat bij Serrarius een extra dimensie ontvangt door zijn tijdsbesef: deze tekenen geven aan dat de mens nog gelegenheid heeft zich te bekeren vóór het te laat is, om zo behouden te worden in het komende wereldgericht.

Na aldus met schriftuurlijke argumenten de weg te hebben gebaad voor de bespreking van de conjunctie van 1662, gaat Serrarius eerst nog in op de kwestie van de duiding der tekenen en de onzekerheid die zich daarbij voordoet. Want ook wanneer men aanneemt dat de hemelse tekenen aangeven wat er op aarde zal gebeuren, kan men zich afvragen of het wel zin heeft op die tekenen acht te slaan wanneer het aan wijsheid en vaste regels ontbreekt hoe de sterren te duiden. Men behoeft slechts te denken aan de talloze voorbeelden van onjuiste duidingen in het verleden, bijvoorbeeld van de conjunctie van 1524 op grond waarvan men een zondvloed voorspelde die nooit plaatsvond, om een beeld te krijgen van de grote onzekerheden in de interpretatie van de verschijnselen. Serrarius ontkent niet dat de 'astrologanten' met onzekerheden te kampen hebben, maar, zo betoogt hij, geldt niet voor alle wetenschappen, voor bijbelse profetieën, ja zelfs ook voor het Evangelie, dat men steeds met verschillende interpretaties te maken heeft? Dit vormt toch geen reden dat alles maar te laten varen als te onzeker? Daarom mogen de mislagen van sommige astrologen niet leiden tot een algehele verwerping van de astrologie: "abusus non tollit usum". De meningsverschillen der theologen over de zin van de Schrift zijn toch ook geen reden om de theologie als zodanig af te schaffen. Zo maakt Serrarius gebruik van een geliefd wapen in de verdediging van de astrologie, dat hij maar al te graag tegenover Maresius op hun gemeenschappelijke discipline, de theologie, toepast.³⁵⁾

Als enige weg om uit de onzekerheid te geraken ziet hij een gedurig gebed tot God om wijsheid. Het juiste verstaan der hemelse tekenen is een gave van God. Indien wij bij God onze zekerheid zoeken, "Ipse aequè in his ac in aliis Mundi negotiis ac scientiis ... cor nostrum stabilire et in omnem Veritatis certitudinem ducere potest: nobisque dare ut videamus et discernamus, quae alii videre et discernere nequeant."³⁶⁾

De betekenis van Job 38:33 is dan ook dat, wil iemand de wetten der hemellichamen en hun heerschappij over de aarde goed kennen, hij daarin door God, die deze hemellichamen heeft geschapen, onderwezen moet worden. Door wijsheid, *sapientia*, die van God is ontvangen, is alles te verkrijgen, zoals ook Salomo heeft ervaren.³⁷⁾ Wanneer Origenes zegt dat het de mens niet mogelijk is de hemelse tekenen goed te verstaan, maar dat alleen hogere machten daartoe in staat zijn, bedoelt hij dat in dezelfde zin: zonder hogere machten, dat wil zeggen zonder lovennatuur-

lijke verlichting, kan de mens geen onfeilbare kennis van die tekenen verkrijgen. Dit is maar al te waar, aldus Serrarius. Door de zondeval zijn onze ogen zó omfloerst dat wij, uit ons zelf, in de veelvoudige verscheidenheid der tekenen ("multiplex varietas signorum") geen nauwkeurig inzicht in de eenvoudige waarheid ("simplex veritas") kunnen verkrijgen.³⁸⁾

Een goed begrip van het hemelse toneel is in Serrarius' ogen alleen voor de "pii observatores" der sterren weggelegd. Astrologie 'sec' doet ons Gods openbaring in de hemelse tekenen niet verstaan. Bovennatuurlijke verlichting is nodig om de juiste zin der hemelse tekenen te begrijpen. Het is de combinatie van astrologie en illuminatio supernaturalis die de ware astrologie uitmaakt. In deze gedachtengang dat het observeren van de hemels alleen dan goede vruchten afwerpt indien daartoe sapientia van God is ontvangen, klinken theosofische denkbeelden door; ik kom daar nog op terug.³⁹⁾

De universele conjunctie van 1662

Dát de sterren iets 'betekenen', stond volgens Serrarius op bijbelse gronden vast. Wát zij betekenen mocht dan minder vaststaan, zeker was dat een conjunctie van alle planeten in hetzelfde teken van de dierenriem, zoals die in december 1662 zou plaatsvinden, wel iets zeer bijzonders moest beduiden. Met een aardige vergelijking maakt hij zijn bedoeling duidelijk. Als men ziet dat de regenten van een stad, of de generaals in een legerkamp zich allen naar één plaats spoeden, concludeert men terstond dat er iets bijzonders aan de hand is. Wanneer men nu alle hemelse regenten ziet samenkomen, dan moet men daaruit opmaken dat er iets belangrijks staat te gebeuren.⁴⁰⁾

Deze conclusie, meent Serrarius, was bovendien gebaseerd op historische gegevens. De geschiedenis laat namelijk zien dat na een planetenconjunctie altijd een opmerkelijke verandering op aarde plaatsvond. Deze leer van de invloed der conjuncties op het wereldgebeuren, die afkomstig uit de arabische astrologie, sinds de middeleeuwen in het Westen algemeen ingang had gevonden, vormde de basis voor een astrologische geschiedbeschouwing, die we ook in de Brevis dissertatio ontmoeten.⁴¹⁾ Met name zogeheten 'grote' conjuncties - van twee of drie planeten - die om de achthonderd jaar zouden plaatsvinden, hadden volgens deze geschiedbeschouwing telkens bijzondere gebeurtenissen ten gevolge gehad. Serrarius geeft een opsomming van de veranderingen die op de acht grote conjuncties, die de geschiedenis tot op zijn tijd heeft gekend, zijn gevolgd.⁴²⁾ Hij is van mening dat de achtste grote conjunctie, die in 1603 plaatsvond, de laatste moest zijn geweest. Immers, was van de Israelitische jaarfeesten, die acht dagen duurden, de achtste dag niet altijd de belangrijkste, en nam daarmee het feest niet ook een einde? Daarom moest deze conjunctie van 1603 de voorbode zijn van iets zeer bijzonders, ja van de grootste verandering die ooit op een conjunctie volgen zou. Deze 'Ezauische' eeuw zou een einde nemen, de eeuw van Jacob zou aanvangen, en het rijk van Christus

en zijn heiligen zou op aarde worden gevestigd. Wie ook maar enigszins thuis was in de Schrift, en op de hoogte van de geschiedenis en van de gebeurtenissen in zijn eigen tijd, moest beseffen dat deze verandering zeer spoedig zou plaatsvinden. Daarom behoeft het niemand te verbazen dat deze hemelse tekenen door hem, Serrarius, met het oog op deze verandering geduid werden.

Astrologische verschijnselen, historische gebeurtenissen en profetische teksten worden aldus in de Brevis dissertatio samengevoegd tot één geheel, ter ondersteuning van zijn chiliastische verwachtingen. De astrologische geschiedbeschouwing staat geheel in dienst van zijn chiasmie en vormt een zeer belangrijke schakel tussen de astrologie en deze toekomstverwachting. Daar komt nog het volgende bij.

Zoals de leer der grote conjuncties met hun grote gevolgen - in combinatie met de bijbels gefundeerde veronderstelling dat de achtste conjunctie de laatste is -, op zich zelf reeds voldoende grond biedt voor de verwachting dat het rijk van Christus spoedig zal aanbreken, zo wordt die zekerheid nog eens bevestigd door de komende universele conjunctie van december 1662. Een oude astrologische leerstelling luidt immers dat zoals op grote conjuncties bijzondere veranderingen volgen, universele conjuncties wereldcatastrofen aankondigen. Een universele conjunctie betekent het einde van een tijdperk: de wereld gaat ten onder in vuur of water.⁴³⁾

Het wekt nauwelijks verwondering dat de chiliast Serrarius deze gedachte verbond met de komst van Christus' rijk op aarde, waaraan niet alleen de bekering der joden vooraf zou gaan, maar ook een vurig gericht over de goddelozen (2 Petrus 3:7). De universele conjunctie van 1662 zou in het vurige teken van de Schutter plaatshebben. Ten tijde van Noach had volgens vermaarde astrologen een dergelijke conjunctie in het waterteken van de Vissen plaatsgehad, waarop toen veel water, de zondvloed, gevolgd was. Moest men dan niet besluiten dat door deze conjunctie die in een vurig teken zou geschieden een gericht door vuur werd aangekondigd?⁴⁴⁾ Dit was niet het enige: in 1603 had de grote conjunctie in hetzelfde vurige teken plaatsgevonden, waardoor wat nu te gebeuren stond - het gericht der goddelozen - alleen nog maar manifesteerde werd aangekondigd. In 1603 tenslotte was vlak na de conjunctie ter zelfder plekke een ster verschenen, die volgens Kepler, "autor sagacissimus", zeer veel geleek op de ster die aan de Wijzen in het Oosten de geboorte van Christus had aangekondigd. Zou dan de ster van 1603 niet ook op Christus betrekking hebben? Dit argument gebaseerd op de plaats van de conjunctie werd overigens naderhand door Maresius beantwoord met de mededeling dat hij van het vurige daarvan weinig had bemerkt: het vroom dat het kraakte te Groningen in die tijd - een opmerking die door Pierre Bayle in zijn Dictionnaire historique et critique met genoegen werd aangehaald.⁴⁵⁾

Dat deze duiding van de universele conjunctie van 1662 de juiste moest zijn, tracht Serrarius niet alleen op grond van de verschijnselen in 1603 aan te tonen, maar ook door te verwijzen naar de omstandigheden waaronder in 1662 de conjunctie zou plaatsvinden, en naar gebeurtenissen die daaraan reeds waren voorafgegaan. Zo achtte

hij het een teken van Gods voorzienigheid dat op de dag vóór de conjunctie, de tweede zondag van Advent, in alle kerken Lucas 21:25-27 gelezen zou worden. Het was alsof God daarmee aan sommigen een kans wilde geven om - "in extremo hoc temporis momento" - zich te bekeren en behouden te worden.⁴⁶⁾

Wat de tekenen betreft die aan de komende conjunctie waren voorafgegaan, daartoe behoorden verschijningen van kometen, zoals die welke in 1618, 1652 en 1659 hadden plaatsgevonden, en ook gruwelijke stormen, aardbevingen, hongersnoden, geboorten van monsters, zowel onder mens als dier.⁴⁷⁾ Deze en andere tekenen - de verdeeldheid der christenen niet in de laatste plaats - waren op zich zelf reeds voldoende om te concluderen dat het einde van de Ezaüische eeuw nabij was. Serrarius benadrukte dat men alleen al door deze aardse verschijnselen weet kon hebben van de komende verandering, zodat men, ook al ontbrak het vermogen de hemelse tekenen juist te verstaan, zich niet kon verontschuldigen voor onwetendheid op dit punt.

Zo meende Serrarius zowel met schriftuurlijke als astrologische argumenten overtuigend bewezen te hebben dat de conjunctie van 1662 iets zeer bijzonders moest aankondigen: de bekering der joden, de val van Babylon, gevolgd door de oprichting van Christus' rijk op aarde. Hij kon hierover met zulk een stelligheid schrijven, omdat hij zich, zoals hij meermalen beklemtoont, niet alleen op de sterren baseerde: "non id ex astris solum habemus, sed et ex S.Literis, probabili ratione, et sensuali quadam experientia: quae omnia quum tam pulchre cum astris consonent, et in eundem sensum concurrant, merito momentum apud nos habere debent."⁴⁸⁾ De harmonische overeenstemming, door hem in dit alles ontwaard, overtuigde hem van zijn gelijk, en deed hem krachtig oproepen tot inkeer.

De astrologie was voor hem slechts één der stemmen in het koor dat de boodschap van de nabijheid van Christus' rijk verkondigde. Zij diende ter bevestiging van wat hij uit andere bronnen al wist. Zelf vergeleek hij zijn methode met die van de apostel Paulus die, om de Atheners te overtuigen, hun dichters citeerde. Op analoge wijze hanteerde hij astrologische leerstellingen: hij hield niet alle hypothesen der astrologen voor geloofsartikelen, maar wilde diegenen die aan die hypothesen geloof hechtten, langs deze weg waarschuwen voor Gods komend oordeel.⁴⁹⁾ Of hem daarbij een speciale groep van lezers voor ogen stond, dan wel of hij zich tot het algemene publiek richtte, is vooralsnog niet duidelijk.

Tegelijkertijd diende de astrologie hem tot bewijs van de "harmonicus consensus inter Naturam et Gratiam, Caelum et Terram."⁵⁰⁾ De universele conjunctie van 1662 bood hem de gelegenheid daar nog eens de aandacht op te vestigen. Het geloof aan de correspondentie van Schrift, schepping en geschiedenis wordt door hem meer expliciet verwoord in zijn Apologetica responsio, waarin de vraag naar de verhouding tussen bijzondere en algemene openbaring, het liber Scripturae en het liber naturae, aan de orde wordt gesteld.

Apologetica responsio ad ... Maresium

Juist omdat hij de astrologie "tanquam accessoria tantum et minus principalia" in zijn Brevis dissertatio te berde had gebracht, betreurde Serrarius het dat Maresius aan dit element het grootste deel van zijn disputatie had gewijd. Hij had verwacht dat deze, als theoloog, dieper op kwesties van theologische aard zou zijn ingegaan - een verwachting die overigens spoedig in de Chiliaismus enervatus vervuld zou worden.

Maresius' bestrijding kenmerkt zich niet op alle punten door een even grote oorspronkelijkheid, hetgeen evenzeer geldt voor Serrarius' weerlegging. Zo kwamen in de discussie over de invloed van de sterren op het menselijk handelen - een probleem in de Brevis dissertatio even aangestipt - bekende opvattingen naar voren. Tegenover Maresius' opmerking dat de sterren alleen van invloed zijn op elementaire lichamen, maar niets vermogen ten aanzien van de menselijke wil, stelt Serrarius dat verstandige astrologen en theologen nimmer hebben beweerd dat de sterren de wil en de geest van de mens beïnvloeden. De invloed der sterren strekt zich slechts uit tot datgene wat de mens gemeen heeft met de hem omringende wereld der dieren en elementen, zoals de gave van de imaginatio, die de dieren ook bezitten. Op de imaginatio nu, aldus Serrarius hebben de sterren geen dwingende invloed, maar slechts een prikkelende: "ab Astris non cogi, sed affici tantum, et moveri aliquatenus", en wel zó, dat de wil altijd vrij is om weerstand te bieden.⁵¹⁾

Serrarius schaart zich in de lange rij van astrologen die het 'astra inclinant non necessitant' hoog in het vaandel voeren. Hij weet zich hierin ook door theologen gesteund, en door "illuminatissimi Viri" als Origenes en Ruusbroeck.⁵²⁾ Wat het door Maresius' aangehaalde gezegde betreft, 'vir sapiens dominabitur astris', de nadruk waarmee over een wijze man gesproken wordt, impliceert dat onvoorzichtige en domme mensen, "qui se non tam a vero lumine mentis quam a falso lumine imaginationis duci patiuntur"⁵³⁾, niet over de sterren heersen en derhalve hun slaven kunnen worden.

Verontwaardigd wijst hij Maresius' beschuldiging van de hand als zou hij door de planeten te vergelijken met regenten gezegd hebben dat deze hemellichamen het lot van de mens regeren. Het onderscheid tussen de juiste en onjuiste beoefening van de astrologie is hem terdege bekend, zoals Maresius toch uit de Brevis dissertatio had moeten opmaken.⁵⁴⁾ De sterren zijn geen oorzaken van menselijk handelen, maar slechts tekenen daarvan, die door God als in een tafereel aan de mens worden vertoond. Zoals uit het bovenstaande blijkt, is echter door Serrarius met de 'tekenfunctie' der sterren niet alles gezegd: zij kunnen het menselijk handelen beïnvloeden, zij het in bepaalde gevallen en in beperkte mate.

Om verschillende redenen kon Maresius aan de voorspellende betekenis van de universele conjunctie van 1662 geen geloof hechten. Was het niet absurd om aan zulk een kortstondige samenkomst der planeten dergelijke grote gevolgen te verbinden als Serrarius deed? Was het in het algemeen niet onzinnig om historische ge-

beurtenissen met conjuncties in verband te brengen? Voorts merkte hij op dat een conjunctie een verschijnsel is dat verloopt volgens de wetten der natuur zoals die door God bij de schepping zijn vastgesteld. De verschijnselen die volgens de natuurwet plaatsvinden moeten, zo meende hij, niet tot de wondertekenen gerekend worden. Eerder zou het een wonderteken zijn geweest, indien die conjunctie niet had plaatsgevonden. Serrarius repliceerde dat deskundige astrologen uit de bewegingen der planeten kunnen opmaken wat er in de toekomst zal gebeuren. Gelijk andere wetenschappen is ook de astrologie gebaseerd op de ratio en de experientia. Deze twee nu leveren het bewijs dat ook een natuurlijk verschijnsel als een conjunctie tot de wondertekenen gerekend mag worden.⁵⁵⁾

Maresius ontkende niet dat de tijdsomstandigheden erop wezen dat het einde der tijden naderde: "vergitt ad finem sexta mundi chilias, quam videtur aeternum Sabbathum excepturum."⁵⁶⁾ De verwachting dat Christus eens op aarde als koning met zijn heiligen zou regeren verwierp hij volstrekt - naar de mening van Serrarius omdat hij, zoals zovelen, van dit rijk een volkomen verkeerd beeld had. Het was voor Maresius derhalve uitgesloten dat de conjunctie van 1662 iets te maken zou hebben met de dromen der chiliasten. Hij vond Serrarius' bewering gewaagd dat God vanuit Zijn voorwetenschap bij het begin van de schepping aan de hemel tekenen zou hebben gesteld van al hetgeen op aarde zou gebeuren. De sterren, aldus Maresius, zijn er om dagen en jaren te onderscheiden, niet om de geheime goddelijke raadsbesluiten te openbaren. Die kennen we alleen uit het boek der Schrift, niet uit dat der natuur.

We stuiten hier op een centraal punt in het dispuut tussen beide theologen. Maresius erkent één bron als Gods openbaring: de Schrift. Serrarius daarentegen is ervan overtuigd dat die raadsbesluiten die God niet geheim wil houden maar wenst te openbaren, uit beide boeken, het liber Scripturae en het liber naturae, kunnen worden afgelezen. Immers, elk boek is door Gods vinger beschreven. God heeft ervoor zorg gedragen dat al wat er in de toekomst zal gebeuren in de Schrift is ongeschreven. Eveneens heeft Hij aan de hemel, met behulp van een alfabet van stralende lichamen, een boek geschreven waarin Hij de mens de geheimen van Zijn voorzienigheid voor ogen stelt.⁵⁷⁾ De aloude voorstelling van het hemelse schrift op fraaie wijze verbindend met een bijbeltekst, voegt Serrarius eraan toe, dat van dit hemelse alfabet Christus de alfa en de omega is, het begin en het einde: "Principium ..., quatenus ab ipso et per ipsum sunt haec omnia: et Finis, quatenus ad ipsum, velut ad ultimam motus sui intentionem seu requiem, indefatigabili rotatione tendunt omnia."⁵⁸⁾ Het beeld van Christus als het vaste en uiteindelijke punt vanwaaruit en waarnaartoe alles in een onvermoeibare omloop streeft, is stellig geput uit een middeleeuwse mystieke traditie die zich bij latere mystici als Weigel en vooral Böhme heeft voortgezet.⁵⁹⁾

In het aanvaarden van de algemene openbaring naast de bijzondere, onderscheidt Serrarius zich derhalve van Maresius. Door de - in de zeventiende eeuw geliefde - metafoor te gebruiken van de beide boeken Gods⁶⁰⁾

kan hij op eenvoudige wijze het verband leggen tussen de astrologie en Gods openbaring in de natuur: de hemel wordt immers ook beschouwd als een boek. Hij citeert Origenes, die de hemel een open boek noemt dat de gehele toekomst behelst.⁶¹⁾ Wat de status van het boek der natuur betreft, duidelijk stelt Serrarius dat dit voor hem niet van het zelfde gewicht is als het andere, het boek der Schrift. De profetieën in het boek der natuur zijn volgens hem te beschouwen als een toevoeging aan die in de Schrift. Enerzijds is aldus de mogelijkheid geschapen dat diegene die het liber Scripturae niet kent of niet gebruikt, Gods raadsbesluiten uit het liber naturae kan vernemen. Anderzijds kan hij die de Schrift wel kent nogmaals in de waarheid daarvan door het boek der natuur - "tquam a secundo Teste" - bevestigd worden. Om kort te gaan, Serrarius vat het boek der natuur op als Gods "primaeva Scriptura".⁶²⁾

Het boek der natuur mag dan ondergeschikt zijn aan dat der Schrift, dat wil niet zeggen dat het verachtelijk is, houdt hij Maresius voor. Joden en christenen hebben ieder wel een hogere openbaring ontvangen, zij behoeven daarom nog niet een eerdere openbaring als het boek der natuur te minachten. Want wat door God ten gunste van de mens en ter verheerlijking van Zijn goddelijke majesteit is geschapen, kan weliswaar vanwege menselijk misbruik voor enige tijd minder geschikt zijn als openbaring, maar het blijft in zich zelf goed. Nu heeft Christus, aldus Serrarius, het gebruik van het boek der natuur geheel in ere hersteld. Hij immers is het Lam dat door zijn dood het boek dat van binnen en van buiten beschreven is - dat wil zeggen het liber Scripturae en het liber naturae - heeft geopend. Het gevolg daarvan is dat men nu zoals Adam, Seth, Job en anderen uit vroeger eeuwen, door Hem God kan vinden en vereren in de uiterlijke dingen, en ook, zoals heiligen uit later eeuwen, God schouwen in de binnenste verborgenheden van het hart. Wie Christus op de rechte wijze kent, en in Hem waarlijk is ingeplant, zal daarom de uiterlijke dingen niet verachten of verwerpen, noch alleen de innerlijke dingen aanvaarden, want aan Christus is alles ondergeschikt, in Hem is alles één, gericht op één en dezelfde waarheid.⁶³⁾

Op deze wijze wil Serrarius duidelijk maken dat naast de Schrift ook het boek der natuur als Gods openbaring mag worden beschouwd, hetgeen door Christus is mogelijk gemaakt. Hij is de sleutel tot beide boeken en Hij kan aan ieder die Hij daartoe waardig acht kennis uit die boeken openbaren. Hier wordt door Serrarius in christosofische zin uitgewerkt, wat wij boven als theosofisch ontmoetten. Ook uit zijn spreken over Christus als het begin en einde van het hemelse alfabet blijkt het christosofische karakter van zijn denken, dat een christosofisch accent ontvangt wanneer hij de weg aangeeft waarlangs godskennis verkregen wordt.⁶⁴⁾

Serrarius ziet een volmaakte overeenstemming tussen de schriftuurlijke en de natuurlijke openbaring, die hij terugvoert op Gods voorzienigheid. Omdat God bij de aanvang der schepping heeft voorzien wat er op aarde zou gebeuren, was het Hem mogelijk de tekenen die de gebeurtenissen aankondigen in het boek der Schrift en dat der natuur op elkaar af te stemmen. De harmonie van beide

boeken berust op het gegeven dat de auteur ervan Eén en Dezelfde is.

Om Maresius te laten zien dat hij niet alleen stond in zijn mening dat men in het hemelse boek het voorspel van toekomstige gebeurtenissen kon lezen, of anders gezegd, dat zijn eigen uitleg van Genesis 1:14,15 de juiste was, citeerde hij uitvoerig Caspar Peucer's Commentarius de praecipuis divinationum generibus, en haalde hij de aantekeningen van Joh. Diodati in de Geneefse bijbel aan.⁶⁵⁾ Eveneens zou hij in dit verband, zo voegde hij eraan toe, vele mystici kunnen citeren, maar indien Maresius al niet door deze autoriteiten werd overtuigd - Serrarius doelde daarbij op hun calvinistische gezindheid -, dan zeker niet door mystieke theologen. Ter afsluiting van zijn Apologetica responsio gaf Serrarius een lang citaat afkomstig uit een geschrift van Tycho Brahe, "Nobilis ille Saeculi nostri Astrologus", waarin deze de conjunctie van 1603, die in Serrarius' redenering zulk een grote rol speelde, zag als de voorbode van een tijd van vrede en eendracht op aarde.⁶⁶⁾

Besluit

Serrarius vermocht niet Maresius van mening te doen veranderen, noch wat het chiliasme, noch wat de astrologie betreft. Dat toont het vervolg van hun dispuut. Serrarius vroeg zich af - met een duidelijke toespeling op Maresius' oordeel over hem - wie nu eigenlijk ἰδιογνώμων was, hij of Maresius. De laatste baseerde zich op een traditie die stamt uit de tijd dat de kerk in verval was geraakt. Hijzelf beleed hetgeen Christus en Zijn apostelen, en de vroege, zuivere kerk hadden geleerd. Tegen de achtergrond van deze geschiedbeschouwing, volgens welke in de vierde eeuw de Antichrist zijn intrede in de kerk had gedaan, was het antwoord duidelijk. Bij alle verschillen tussen hen beiden zag Serrarius echter ook overeenkomsten. Het was immers beider doel de gelovigen tot inkeer op te roepen door te herinneren aan het komend oordeel, ook al sprak Maresius op veel algemener wijze over dat oordeel dan hij zelf.⁶⁷⁾ Hij wees Maresius erop dat zij hun doel met meer succes zouden bereiken, wanneer deze, die uit hoofde van zijn ambt hem juist met alle kracht zou moeten steunen, niet zou tegenwerken door hem, Serrarius, te bestrijden. Maresius' bestrijding evenwel dwong Serrarius ertoe zijn opvattingen breder uiteen te zetten.

Zo biedt dit dispuut een blik in de denkbeelden van twee Waalse theologen uit de zeventiende eeuw over chiliasme en astrologie. Beiden spraken zij vanuit een besef dat het einde der wereld nabij was en dat Christus spoedig zou wederkomen. Hun visie op hetgeen na Christus' wederkomst zou gebeuren was echter geheel verschillend. Maresius verdedigde de orthodoxe opvatting dat deze wereldtijd gevolgd zou worden door een eeuwigdurende sabbat, het rijk van de Vader. Serrarius was ervan overtuigd dat vóórdat dit rijk zou aanbreken eerst nog op aarde het rijk van de Zoon gevestigd zou worden. Hier lag het eerste fundamentele geschilpunt tussen hen beiden.

In de tweede plaats verschilden zij in hun opvatting over de betekenis van de natuurlijke openbaring. Zoals gezegd wilde Maresius alleen de Schrift aanvaarden als openbaring. Zij die meenden dat naast de Schrift ook het hemelse boek als goddelijke openbaring beschouwd kon worden, noemde hij dwaas omdat zij aan de sterren toeschrijven wat aan Gods ondoorgrondelijke voorzienigheid toekomt. In niet ontoepasselijke bewoordingen weet Serrarius deze uitspraak aan de sterren die Maresius ongunstig gezind waren: "Hoc. procul dubio potius infausto in te Astrorum positui, quam ordinato spiritus benignioris Motui; plus Planetis, seu erroneis stellis, quam fixo veritatis Lumini imputandum censeo."⁶⁸⁾ Maresius meende dat de beoefening der astrologie niet met bijbelse argumenten te rechtvaardigen was, ofschoon hij de voorspellende betekenis van de ster van 1603 en van kometen niet ontkende.⁶⁹⁾

Werd aldus door Maresius zowel chiliasmе als astrologie verworpen, Serrarius verdedigde niet alleen beide, maar ging nog een stap verder en verbond hen ook met elkaar. Daarbij wees hij op traditionele wijze de astrologie grenzen toe en trachtte zo bezwaren van christelijke zijde tegen haar te ondervangen. Als één der laatsten in een zeer oude traditie poogde Serrarius een 'christelijke astrologie' te formuleren door de almacht Gods boven alles te stellen en de afhankelijkheid van al het geschapene sterk te benadrukken. Het verband, door hem tussen astrologie en chiliasmе gelegd, dient te worden gezien tegen de achtergrond van zijn wereldbeschouwing, waarin 'harmonie' het sleutelwoord vormt. Aan deze harmonie ligt de goddelijke providentie ten grondslag. Astrologische verschijnselen maken de harmonieuze correspondentie tussen Schrift en schepping eens te meer manifest. Als openbaring is de astrologie één der wegen waarlangs God Zijn raadsbesluiten openbaart, te vergelijken met onder meer dromen en verschijningen van engelen. De verschillende modi van openbaring dienen alle slechts één doel: het bekendmaken van de veelvoudige wijsheid Gods.

Serrarius behoorde tot een generatie die was opgegroeid met het in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog vigerende ptolemaeïsche, geocentrische wereldbeeld, en die in de jaren tussen 1650 en 1660 de wending naar het nieuwe denken op kosmologisch gebied meemaakte. Hij schreef zijn Brevis dissertatio en Apologetica responsio in een tijd dat het pleit voor de copernicaanse kosmologie in intellectuele kringen nog niet geheel gewonnen was, zoals dat omstreeks 1670 wel het geval was. Dat hij zich op de hoogte wilde stellen van het nieuwe denken, blijkt uit de boeken die hij op dit gebied bezat, waarvan het merendeel van de de hand van pro-copernicanen was, een groep waartoe hij zelf niet behoorde.

Hij schreef als chiliast, niet als astroloog. Zijn overtuiging dat Christus spoedig Zijn rijk op aarde zou vestigen - hij was wel zo voorzichtig nimmer een exact tijdstip daarvan te noemen - was primair uit andere bronnen geput: in de eerste plaats de Schrift en dan ook historische en eigentijdse gebeurtenissen. Door astrologische verschijnselen werd hij slechts in die overtuiging bevestigd. Zijn chiliastische toekomstverwachting was en bleef gegrond op een ander fundament.

NOTEN

1. Over de astrologie in de 16e en 17e eeuw zie Gustav Braunsperger, Beiträge zur Geschichte der Astrologie der Blütezeit vom 15. bis zum 17. Jahrhundert, München 1928 (diss.). Voor Engeland: Keith Thomas, Religion and the decline of magic. Studies in popular beliefs in sixteenth- and seventeenth-century England, 1971; Bernard Capp, Astrology and the popular press. English almanacs 1500-1800, London-Boston 1979. Voor Nederland: G.D.J. Schotel, Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw, Haarlem 1873; A.Th. van Deursen, Het kopergeld van de Gouden Eeuw, IV. Hel en hemel, Assen 1980.
2. Daar het cartesianisme de idee van de beweging der aarde en de stilstand van de zon verkondigde, werd het copernicanisme gedurende enige tijd gekoppeld aan het cartesianisme en in die vorm bestreden, zie R. Hooykaas, "The reception of copernicanism in England and the Netherlands", in: The Anglo-Dutch contribution to the civilization of early modern society, London 1976, 43.
3. Balthasar Bekker, Onderzoek van de betekeninge der kometen, 1692 (verm. dr.), 5. Over verschijning pamfletten over kometen in de Nederlanden 16e tot 18e eeuw, zie W. Frijhoff, "Prophétie et société dans les Provinces-Unies aux XVIIe et XVIIIe siècles", in: Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIIe-XVIIIe siècle, 1978, 273-278.
4. Volledige titel: Brevis dissertatio de fatali et admiranda illa omnium planetarum in uno eodemque signo, ignae triplicitatis ultimo, conjunctione die 1/11 dec. anno 1662 futura. Qua tam ex S. Literis quam ex ipsius conjunctionis natura alisque rerum praecedentium et concomitantium circumstantiis clare evincitur, illustrem illum JESU CHRISTI adventum imminere quo 1. gentem Judaeorum dispersam erit recollecturus 2. hominem peccati qui hactenus tam in Ecclesia quam in Mundo principatum obtinuit aboliturus, et 3. regnum in terris gloriosum tandem erecturus. Titel nederlandse vertaling: Naerder bericht wegens die groote conjunctie ofte t'samenkomste van allen planeten ...waer-inne uyt de natuer der sake en d'andere soo voor- als mede-gaende omstandigheden seer krachtig bewesen wort dat de tweede komste J. CHRISTI tot verdelginge der godloosheyte ende invoeringhe ende oprechtinghe van 't rijk der gerechtigheyte op aerde voor handen zy. Titel engelse vertaling: An awakening warning to the wofull world by a voice in three nations ..., Amsterdam 1662. De beroemde engelse astroloog William Lilly (1602-1681) bestreed in zijn Merlinus Anglicus (1664) de Awakening warning, zie Capp, Astrology, 422.
5. Algemeen werd aangenomen dat de zeven planeten, waartoe ook zon en maan gerekend werden, in hun beweging door de tekens van de dierenriem invloed uitoefenden op mensen en volkeren. Een samenkomst van alle zeven planeten nabij eenzelfde plaats aan de hemel kwam zelden voor en gaf aanleiding tot profetieën die op de antieke voorstelling van het magnus annus teruggingen. In deze voorstelling werd een historisch tijdvak beëindigd door een dergelijke universele conjunctie; door vuur of een zondvloed zou de wereld ondergaan, zie F. Boll-C. Bezold-W. Gundel, Sternglaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie, Darmstadt 1966, 34, 200-205.
6. Voor biografische gegevens over Serrarius zie J. van den Berg, "Ouaker and chiliast: the 'contrary thoughts' of William Ames and Petrus Serrarius", in: R. Buick Knox (ed.), Reformation, Continuity and Dissent (Essays in honour of Geoffrey Nuttall), London 1977, 188-199. Een proefschrift over leven en werk van Serrarius wordt door mij voorbereid.
7. Livre Synodal 285, art. 39; 287, art. 13. Zie ook G.H.M. Posthumus Meyjes, Geschiedenis van het Waalse College te Leiden 1606-1699, Leiden 1975, 191.
8. Livre des Actes 145vo, art.1; 148ro. Zie ook de brief van Serrarius aan Justinus van Assche, sept. 1629 (UB Amsterdam N88a).
9. Serrarius aan Van Assche 26 sept. 1636 (UBA N88f). Livre Synodal 421, art. 19; 423, art. 21.

10. Ter verdediging van Galenus' ecclesiologische inzichten schreef Serrarius De vertredinge des heyligen stadts (1659); zie over hem H.W. Meihuizen, Galenus Abrahams 1622-1706, Haarlem 1954. In zijn Examen synodorum (1668) verdedigde Serrarius De Labadie; zie W. Goeters, Die Vorbereitung des Pietismus, Leipzig 1911 (Amsterdam 1974), 160 e.v.; 256. Over Comenius, zie W. Rood, Comenius and the Low Countries, 1970 (diss.). Over Dury, en Comenius, zie G.H. Turnbull, Hartlib, Dury and Comenius, London 1947. Over Menasseh ben Israel zie C. Roth, A life of Menasseh ben Israel, Philadelphia 1934.
11. J. van den Berg, "Philosemitisme", Rondom het Woord 18 (1976), 48.
12. Zie D. Nauta, Samuel Maresius, Amsterdam 1935 (diss.), i.h.b. 332-335. Maresius verhaalt de gang van zaken in het voorwoord van zijn Chiliasmus Enervatus d.P. Serarium, Groningen 1664. De disputatione van 30 maart 1663 is in dit werk opgenomen.
13. Volledige titel: Apologetica responsio ad ... Samuelem Maresium... super disputatione theologica ab ipso habita 30 Martii in illustri Acad. Groningana de Conjunctione omnium Planetarum ... Qua ventilantur illustres circa secundum Christi adventum jam imminentem hae quinque Quaestiones. I. An Judaei ante Christi adventum ad judicium finale sint convertendi et Regnum in Israële restituendum. II. An Homo peccati ante illum adventum sit abolendus. III. An Christus unquam in terris regnum sit obtenturus et super thronum Davidis sessurus. IV. An detur prima aliqua Sanctorum et Martyrum ad regnum hoc resurrectio. Nec non V. An astra quicquam signent et portendant nec ne, Amsterdam 1663. Zowel de Apologetica responsio als de Vox clamantis in Baylone zijn verschenen bij Christophorus Cunradus, een drukker die vele werken op mystiek-spiritualistisch gebied uitgaf.
14. Chiliasmus enervatus, 2vo. Maresius wees er o.m. op dat zijn tijd door belangrijker zaken in beslag werd genomen, anders dan in het geval van Serrarius, "qui eo quod abundes otio istis speculationibus libentius indulget".
15. J. Alting schreef aan O. Wesellow 30 juni 1664: Serarium denuo in Maresium scribere doleo: cum parum fructus ex litibus redundet, maxime si constellationes porro urgeat, quae planetas viae duces constituent, in errorem ductores qui his se ducendos permittunt. (Opera V, Amsterdam 1687, f. 359).
16. Chiliasmus enervatus 6, 7: Est certe vir ille, bonus, plus, ac bene doctus; nostri Duraei, irenici, constans amicus ... sed ἰδιότυπος ἄλλων, ac creditus in Schwenckfeldianismum priorior.
17. Bijvoorbeeld in zijn Antirrheticus, Groningen 1669, 4: Serarium swenkfeldianum et fanaticum notorium, cum quo hanc serram chiliasticam superioribus annis aliquamdiu reciprocavi, donec eum ... ceu depositae mentis hominem, ad incurabiles vel agnatos remittendum dimisi; 59: Nec peccavero si Serarium semi-Judaeum dixerō: ... qui putat non aliam esse commodiorem rationem Judaeos convertendi, quam si ipsis concedamus, regnum Messiae revera futurum fuisse terrenum et mundanum, et tale adhuc expectari debere.
18. Apol. resp. 21, 54.
19. Zie P.A. Tiele, Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten Ie afd. 2e dl, Amsterdam 1860, 5024: Wat Nieuws en Wonderlijcks. Van de groote Conjunctione of t'samenkomst van alle seven Planeten in een teycken Sodiacks ... 't welck geschieden sal den 1 Dec. 1662 ... Den derden en laesten Druck. Gedrukt voor G.V.D. Inden Jare 1662. Volgens Maresius zou het gedrukt zijn bij Aug. Eyssens (Chil. enerv. 6). Ik heb geen exemplaar van dit pamflet gezien. Te Amsterdam werd door Benedictus Bahnsen uitgegeven: Prodromus conjunctionis magnae anno 1663 futurae. Das ist: Von dem Vorlauff und Congress aller Planeten im Schützen auff den 1/11 Decembris dieses itzt-lauffenden 1662 Jahres / darauff die grosse Zusammenkunfft im selbigen folgenden Jahres im Octobri eintreten wird. Ein kurtzes und einfältiges / doch in H. Schrifft und astrologischen Naturkunst gegründetes Bedencken: Was der Welt nāgstkünfftig fürhalten möchte / männiglich / insonderheit denen hohen Potentaten zur nachricht und Warnung / durch GOTTFRIED FURCHTENICHT ..., 1662. (Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel

sign. 186 3Qu(5)). In hetzelfde jaar verscheen, eveneens te Amsterdam (zowel bij Ben. Bahnsen als Jac. Vinckel), een nederlandse vertaling: Een voorlooper der groote conjunctie ... door Godfried Vreesniot. Een bijna gelijkkluidende versie van de Prodrumus verscheen onder de titel Engelländisch- und Holländischer Post-Reuter: Das ist: Von dem Vorlauff... Neurenberg 1662. Wie zich achter het pseudoniem Gottfr. Fürchtenicht verschool is onbekend.

Maresius, Chil. enerv. 6. "Serarius ... ex utroque confecit Brevem (uti in-cribitur, quamvis satis prolixam) Dissertationem ..." Ondanks de overeenkomsten tussen de Prodrumus en de Brevis dissertatio ademt het laatste toch een geheel andere geest. In de Prodrumus is geen sprake van chiliaasme.

20. Brevis diss. 4.

21. Apol. resp. 62: ... qua ratione Stellarum quoque reliquae idipsum praesent (scil: quomodo illae quoque Terram illuminent) id grande Mysterium, et magnificis etiam Doctoribus quibusdam paradoxum quid videtur. Imo hisce auribus a Doctore quodam audivisse memini, stellas eum in finem tantum Soli et Lunae coordinatas et associatas videri, ut quandoque illuni nocte sui splendore Lunae defectum supplere, et sic Noctem aliquousque illuminare possent. Quod quidem officium quam exiguum et quam parvi momenti sit, ut propterea tantus Stellarum in Firmamento Exercitus instrui; tot ingentes et vastissimae Planetarum (utpote Saturni, Jovis et Martis supra Solem) Sphaerae, sub Firmamento adornari oportuerit, quis non videt? Quod me attinet, Ego, ut ingenue fatear, illam Stellarum et Planetarum supra Solem positorem illuminationem toto genere diversam existimo ab illa, qua Sol et Luna, vulgari opinione Orbem terrarum illuminare dicuntur; tantoque sublimiorem et eminentiorem, quanto Sphaerae illorum Syderum supra Solem et Lunam altiozem et eminentiorem locum sortitae sunt.

22. Brevis diss. 5.

23. Brevis diss. 5,6

24. De fysiognomiek was populair als vorm van toekomstvoorspelling, vanwege het feit dat zij op een natuurlijke basis berust, zie L. Thorndike, A history of magic and experimental science, New York 1958, VIII, 449. De samenhang van de fysiognomiek met de astrologie is gebaseerd op de micro-macrocosmostheorie, zie A. Meyer, Wesen und Geschichte der Theorie vom Mikro- und Makrokosmos, Bern 1900.

25. Vgl. Braunsperger, Beiträge, 24, 25, waar hij de astronoom Tycho Brahe (1546-1601) citeert: Könnte denn von Gott etwas Widersprechenderes und Absurderes gedacht werden, als dass er dieses unendliche und wunderbare Schauspiel des Himmels und der vielen funkelnden Sterne ohne jeden Sinn und Zweck geschaffen habe? Vgl. ook Capp, Astrology, 135: To claim that the stars had no force was to leave them no role, and appeared as a derogation of God's power and purpose. (...) Given the popular assumption that a purpose existed in the framing of the universe, this was probably an effective line of defence and made the critics - including the clergy - appear in an irreligious light.

26. Zie S. Wollgast (Hrsg.), Valentin Weigel. Ausgewählte Werke, Stuttgart 1978, 174 e.v., V. Weigel, Gnothi Seauton III: Der Geist von dem Gestirn ist der andre halbe Teil des sterblichen Menschen und ist seine Kunst, Verstand, Witz, Klugheit für dieses tödliche Leben. Dieser Geist hat viele Namen, denn er heist spiritus sidereus, der siderische Geist, den en von den sideribus oder Gestirnen bekommt. (...) Also der siderische Geist hat auch seine Speise aus dem Firmament, denn alle Künste, Handwerke, Sprachen, Fakultäten und alle natürliche Weisheit empfängt er vom Firmament, denn das Gestirn ist vom Schöpfer begabet mit aller natürlichen, zeitlichen Weisheit Vgl. B. Gorceix, La mystique de Valentin Weigel, Lille 1972, 177 e.v., waar ook bespreking van Paracelsus" denkbeelden. Serrarius bezat verscheidene geschriften van beiden.

27. In de 17e eeuw was Jeremia 10:2 nog steeds een geliefde tekst in preken en geschriften over astrologie. Zie o.m. E. Labrousse, L'Entrée de Saturene au Lion (L'Eclipse de Soleil du 12 Août 1654), La Haye 1974,

- 48, 54, 66, 73. Moïse Amyraut, wiens Du règne de mille ans (1654) door Serrarius werd bestreden in diens Assertion du règne de mille ans (1657), preekte op 26 juli 1654 over deze tekst, "un locus classicus anti-astrologique" (Labrousse 73), waarin hij de christenen eraan herinnerde dat de mens afhankelijk is van God alleen. Vgl. Serrarius' uitleg. Maresius, Chil. enerv. 20: Nihil certe tutius viro sapienti quam ... illis somniis et terriculamentis Astrologorum, illud Ier. X:1,2,3, semper opponere.
28. Hetzelfde argument treft men ook aan in anti-astrologische werken, zie Labrousse, L'Entrée, 74.
29. De zonde der volken bestaat daarin dat zij de tekenen der toekomstige gebeurtenissen vereren, en niet "ipsam manum quae (signa) posuit, Consilium scil. Sapientiam, Omnipotentis Dei." (Brevis diss. 6). Zoals Job, de zonen van Seth, Noach, Abraham, Melchisedek, Mozes, Daniel, Sadrach, Mesach en Abednego, en de Wijzen uit het Oosten hadden zij zich "per Dei opera ad Deum" moeten laten voeren. Vgl. Capp, Astrology, 133: "... classical astrology thus acquired a Jewish and indeed divine origin" Over de populaire traditie om belangrijke bijbelse figuren als 'magi' te beschouwen, en de hermetische achtergrond daarvan, zie Thomas, Religion, 323.
30. Brevis diss. 7: Concludo igitur, quod ex hac dehortatione Mosis concludi non possit, Coelestia hac signa observari et attendi non debere; sed duntaxat, quod non nimium iis adhaerere debeamus, neque iis incurvari et ea colere.
31. Brevis diss. 7.
32. Verwijzing naar Jesaja 44:24,25.
33. Brevis diss. 8: Itaque ex S. Literis concludo, signa ejusmodi in Coelis conspicua (praecipue ultimis hisce temporibus) necessario aliquid portendere, adeoque jure merito diligenter observanda.
34. Brevis diss. 5: ... benignissimus Deus, ad generis humani seu comminationem seu commonefactionem, Coelo exhibere dignatur Vgl. Capp, Astrology, 134 e.v.
35. Naar aanleiding van Maresius' verwijzing, Chil. enerv. 8, naar de "paradoxa Copernici et Copernicianorum, aut vortices Cartesii", schreef Serrarius, Apol. Resp. 45: Quod plurima inter Astrologos Paradoxa et inania cerebri humani figmenta passim grassentur, non diffiteor: Sed an pauciora inter Theologos sint, ipse-met optime tu novisti. Quemadmodum igitur ex Paradoxis et discriminantibus Theologorum Opinionibus et figmentibus absurdum esset de Theologiae Incertitudine velle concludere; ita quoque est, ex diversis et discrepantibus Astrologorum Opinionibus, et Paradoxis quibusdam, de Scientiae ipsius Astrologicae incertitudine velle concludere. Vgl. Apol. Resp. 59. Over populariteit van een dergelijke verdediging van de astrologie, zie Thomas, Religion, 401.
36. Brevis diss. 8, 9. Vgl. Apol. resp. 46: ... Magi, ... qui ex Stellâ, in Oriente visa, Regem Judaeorum natum esse, didicerant, id non solum ex tubis opticis et communi Astrologiae peritia habebant; sed a Deo, qui stellam illam creatat, et oculos ipsis ad videndum et discernendum illam dederat. Dit ten antwoord op Maresius' opmerking dat, indien Gods geheimen aan de hemel te lezen zouden zijn, er slechts verreijkers en deskundige astrologen nodig zouden zijn en geen bovennatuurlijk verlichte profeten, om Gods geheimen aan de kerk te verkondigen.
37. Verwijzing naar Sapientia Salomonis 7:17-21. Vgl. Apol. resp. 64: ... semper Deo ejusque Illuminationi supernaturali, laus manebit integra: Semper manebit inviolatum illud Salomonis, Sap. IX:21 Omnia quae sunt recondita et aperta cognovi: nam omnium artifex Sapientia me docuit.
38. Apol. resp. 61. Verwijzing naar Origenes, Comm. Gen. III (Philocalie hfdst. 23, Sources Chrétiennes 226)

39. Van een 'verlichte' astrologie is o. m. sprake bij de engelse böhmiëten, zie Thomas, Religion, 446 e.v. De gedachte dat het verstaan der hemelse tekenen een gave Gods is, is ook te vinden bij de astronoom/astroloog Joh. Kepler (1571-1630), zie M. Graubard, "Astrology's demise and its bearing on the decline and death of beliefs", Osiris XIII (1958), 210-261 (242). Hoogstwaarschijnlijk rekende Serrarius hem, evenals Tycho Brahe en Caspar Peucer, tot de "pii observatores" der sterren, gezien de instemming waarmee hij hen citeerde.
40. In dit verband hanteert Serrarius de micro-macrocosmosidee: de planeten zijn te vergelijken met de werkende leden van het menselijk lichaam, die door hun beweging het gehele lichaam regeren. De aloude micro-macrocosmosanalogie was sinds de Renaissance gemeengoed; zij was een centrale gedachte in paracelsische en weigeliaanse beschouwingen, zie Meyer, Wesen und Geschichte (zie boven noot 24).
41. Zie Braunsperger, Beiträge, 8, 32; Boll-Bezold-Gundel, Sternglaube, 34, 111; Thomas, Religion, 386, wijst op het belang van de astrologische geschiedbeschouwing voor engelse historiografie. Voor toepassing van deze geschiedbeschouwing in de middeleeuwen zie F. von Bezold, "Astrologische Geschichtsconstruction im Mittelalter", Deutsche Ztschr. f. Geschichtswissenschaft VIII (1892), 29-72.
42. Brevis diss. 11. Over het algemeen telde men zeven conjuncties, te rekenen vanaf de zondeval. Serrarius volgt hier Kepler, die de conjunctie die de zondeval aankondigde meetelde.
43. Zie noot 5.
44. Een meer gebruikelijke redenering luidde dat zoals in het jaar 1656 na de schepping der wereld de zondvloed van Noach had plaatsgevonden, zo in het jaar 1656 na Christus' geboorte de wereld door een zondvloed van vuur ten onder zou gaan. Vanwege deze symmetrie scheen het jaar 1656 een voor de hand liggend tijdstip van Christus' wederkomst. Tegen de achtergrond hiervan is de opwinding rond de zonsverduistering van 1654 te verklaren, zie Labrousse, L'Entrée, 7-11. Bij Serrarius is er sprake van "une symétrie moins simpliste", Labrousse 7 noot 20. In Fürchtenicht, Prodromus, 8, komt dezelfde redenering voor als in de Brevis disseratio.
45. F. Bayle, Dictionnaire historique et critique II, Rotterdam ²1702, 2047.
46. Brevis diss. 17. Maresius merkte op dat Serrarius' observatie alleen juist was volgens de gregoriaanse kalender, maar niet volgens de juliaanse, zodat dit specimen van goddelijke voorzienigheid wel gold te Amsterdam maar niet te Groningen, waar men nog de juliaanse tijdrekening volgde. Serrarius: "Quid? An quia homines inter se omnia turbare solent, ideone nullus in rebus Divinae providentiae locus?"
47. Serrarius, Brevis diss. 16, verwijst naar een werk dat geheel over dergelijke wondertekens handelt, getiteld Annus Mirabilis. Dit werk is in 1661 te Engeland verschenen, zie Bryan W. Ball, A great expectation. Eschatological thought in English Protestantism to 1660, Leiden 1975, 111 e.v. Over deze oude teratologische traditie zie J. Céard, La nature et les prodiges, Genève 1977.
48. Brevis diss. 18. Vgl. Apol. resp. 46: Mihi satis fuit, veritatem, quam ex S. Literis et rerum praeteritarum et praesentium experientia hauseram, etiam ex vulgo receptis inter Astrologos hypothesibus confirmasse.
49. Apol. resp. 53.
50. Apol. resp. 43; 4.
51. Apol. resp. 49.
52. Ibidem. Verwijzing naar Origenes, Comm. Gen. III (zie boven noot 38), en naar Ruusbroeck, De vera contemplatione, c. 67, 68.
53. Ibidem.
54. Apol. resp. 55.

55. Apol. resp. 56. Serrarius citeert in dit verband Caspar Peucer, Commentarius de praecipuis divinationum generibus, (ed. Francofurti, apud Andr. Wecheli heredes ..., 1603) 675. Zie voor bespreking van dit meest invloedrijke werk van Peucer (1525-1602), Thorndike, A history of magic VI, 493-501.
56. Chil. enerv. 7: Certe non nego eam esse rerum humanarum conditionem et corruptionem, in qua οὐδὲν ὑπῆεν, quae facile indicet haud procul nos abesse a Consummatione saeculi ...
57. Apol. resp. 48, 49; 62: Et quemadmodum ex Alphabeti literis utcunque paucis, omnis generis vocabula, phrases, sententiae, sermonesque, exprimendis hominum Conceptibus idoneos, efformari scimus; ita quoque credibile est, ex innumeris Caelestis istius Alphabeti literis et luminosis Characteribus, omnis generis Configurationes, Aspectus et Conjunctiones, exprimendis Divinae praesentiae et praedestinationis arcanis idoneas, efformari. Neque enim tam multiplices Literarum in Alphabeto nostro transpositiones et variationes dari possunt, ac in hoc Caelesti Alphabeto: ubi pro quinque Vocalibus septem habes Planetas, sui ad diversa Caeli loca et astra applicatione varios efformantes Asterismos et Configurationes; et pro Octodecim Consonantibus, infinitum Stellarum Exercitum, quarum singulae prognostico enuntiando aliquid de suo conferunt.
Zie in dit verband F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie (Stoicheia VII), Leipzig-Berlin 21925, 89-91.
58. Apol. resp. 62.
59. Zie D. Mahnke, Unendliche Sphäre und Allmittelpunkt. Beiträge zur Genealogie der mathematischen Mystik, Halle/Saale 1937.
60. Sinds Fr. Bacon, Advancement of learning, 1605, vond deze metafoor algemeen ingang. De gedachte dat God zich zowel in de Schrift als in de natuur openbaart komt men reeds bij Origenes tegen. Deze gedachte treft men in de 17e eeuw o.m.aan in de documenten der Rozekruizers, bij Comenius, Fr. Breckling, Joh.S. Kozack, J. Sperber, en Sir Th. Browne.
61. Apol. resp. 62, waar Eusebius, Praep. Evang. 1.6, c.9, wordt geciteerd, die deze uitspraak van Origenes vermeldt.
62. Apol. resp. 48
63. Apol. resp. 64, 65. Verwijzing naar Openbaring 5:1, 6.
64. Mogelijk was de theo- en christosoof Jacob Böhme (1575-1624) een belangrijke inspiratiebron voor Serrarius. Hij bezat vele werken van hem, en had vriendschappelijke contacten met Böhmisten als Theod. Gravius en Joh. G. Gichtel.
65. Apol. resp. 65, 66, 67. Peucer, Melanchton's schoonzoon, noemt hij "in duodecennali Crucis et Lucis Schola exercitatissimus". N.a.v. Diodati's aantekeningen bij Genesis 1:14, Apol. resp. 67: Si igitur Genevensium Bibliis fides est habenda, immerito me culpae, quod per Astra oportunitates aliquas vitae humanae actionum indicari, et accidentia quaedam extraordinaria, Mundo certo eventura, iis portendi affirmaverim.
66. Apol. resp. 69, 70. Hetzelfde citaat komt voor aan het slot van G.L. Seidenbecher, Problema theologicum, een geschrift dat door Serrarius in 1664 werd uitgegeven.
67. Apol. resp. 51.
68. Apol. resp. 59.
69. Chil. enerv. 19